

Інтереси правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини та їх значення для правової системи України

С.А. Солоткий,
науковий консультант
відділу консультантів
управління забезпечення
діяльності Судової палати
у кримінальних справах
Верховного Суду України

S u m m a r y

The article reveals the concept of “interests of justice” on example of specific legal situations. In order to give in-depth coverage of this topic the author analyzes the efficient laws of Ukraine and the case law of the European Court of Human Rights. It also reveals the complicated questions of the laws application, resolving of which in practice requires appropriate legislative improvement

Розглядаючи правосуддя як явище, насамперед необхідно з'ясувати його сутність, розкривши її через смислову константу. Питання смислової наповненості правосуддя було предметом дослідження багатьох учених. Наприклад, В.С. Бігун виокремив кілька таких смислів: а) правосуддя як справедливість; б) правосуддя як форма здійснення судової влади; в) правосуддя як вирішення конфлікту (спору); г) правосуддя як судовий спосіб умиротворення балансування; ґ) правосуддя як судовий спосіб здійснення права¹.

Питання внутрішнього смислу правосуддя необхідно розглядати в контексті інтересів правосуддя, існування та реалізація (охорона) яких сприяють здійсненню правосуддя як явища. Аналізуючи ці інтереси з точки зору існування різних смислів правосуддя, можна зробити висновок, що вони відрізняються саме за смислами. Адже справедливе правосуддя має інтереси, що не тотожні інтересам правосуддя як судового способу здійснення права. Спільним для зазначених смислів можна назвати те, що вони, враховуючи результати пізнання, різною мірою спрямовані на пізнання дійсності та її детермінацію.

Розглядаючи правосуддя як специфічний прояв регулятивної функції права, слід погодитись із запропонованою О.Ф. Скакун класифікацією регулятивних функцій права на статичну та динамічну (стимулюючу)². У чому ж тоді виявляється специфіка прояву регулятивної функції права саме у правосудді?

Щоб знайти відповідь на це питання, необхідно звернутися до смислу правосуддя. Незалежно від конкретної смислової наповненості саме у правосудді найбільшою мірою проявляється регулятивна функція права. Важко навіть уявити, що правові норми, які встановлюють певні правила поведінки (статична функція), не забезпечені можливістю відновлення їхньої дії у разі порушення шляхом здійснення правосуддя (динамічна функція).

¹ Див.: Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — № 4. — 2009. — С. 354—362 // http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_4/bvsoip.pdf

² Див.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. — К., 2009. — С. 239—240.

Специфіка кримінально-правового прояву інтересів правосуддя полягає у тому, що: 1) правосуддя у кримінальному праві — це наслідок порушення відповідних правових норм, який не може бути виражений інакше, ніж у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення; 2) інтереси правосуддя у кримінальному праві нерозривно пов'язані з кримінальним процесом. Реакційність кримінально-правових відносин, їх полярність (сторона обвинувачення — сторона захисту, жертва — злочинець) вимагають рівних можливостей у вирішенні кримінального конфлікту.

Ще більшої актуальності це питання набуло у зв'язку з тим, що під час кримінального правосуддя до особи застосовують такі засоби впливу, які істотно обмежують не тільки її права (наприклад, при позбавленні права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю), але і її фізичні можливості (позбавлення волі на певний строк, установлення режиму відбування цього виду кримінального покарання).

Правосуддя у кримінальному праві — це наслідок порушення відповідних правових норм, який не може бути виражений інакше, ніж у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення; інтереси правосуддя у кримінальному праві нерозривно пов'язані з кримінальним процесом. Реакційність кримінально-правових відносин, їх полярність (сторона обвинувачення — сторона захисту, жертва — злочинець) вимагають рівних можливостей у вирішенні кримінального конфлікту

Зазначені теоретичні проблеми мають і практичне значення. Поняття «інтереси правосуддя» застосовується насамперед під час здійснення кримінального провадження. Інтереси правосуддя нерозривно пов'язані з проявами права, оскільки суд, вирішуючи конфліктну ситуацію, застосовує правові норми. Тому практичне значення цієї статті полягає у висвітленні змісту інтересів правосуддя, що є умовою подальшого вдосконалення діяльності суду в галузі захисту прав людини.

Питання інтересів правосуддя нерідко стає предметом розгляду Європейського суду з прав людини (далі — Європейський суд). Якщо проаналізувати рішення цієї міжнародної судової установи, то стає очевидним, що предметом їх дослідження є те, наскільки у конкретних судових справах держав, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція), виражене право не тільки як сукупність певних національних норм відповідного законодавства, але і як суспільне

явище, що є умовою, запорукою реалізації людиною своїх прав і свобод. Тому важливість рішень Європейського суду слід розглядати у площині прояву права та правової культури.

Поняття, що розглядається, не є і не може бути новим для судової системи України. Її функції в державі закріплені законодавчо. Водночас правова думка не зупиняється тільки на конкретних, визначених підходах: важливим елементом подальшого розвитку права є пошук нових, оптимальних рішень у питаннях судового захисту прав і свобод людини.

Європейський суд уже давно оперує поняттям «інтереси правосуддя». Воно зазначене у ст. 6 Конвенції. Цікавим є те, що це поняття у Конвенції хоч і стосується певного випадку (обмеження публічного розгляду справи судом), проте Європейський суд у частині своїх рішень звертається до нього і в інших ракурсах. Тому важливо висвітлювати зміст інтересів правосуддя з різних точок зору, оскільки правильне їх розуміння зумовлює й правильний підхід у тих питаннях, при вирішенні яких закон

може не давати чіткої та однозначної відповіді.

Неважко помітити, що поняття «інтереси правосуддя» за змістом близьке до мети правосуддя і його завдань.

Враховуючи положення Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, стає зрозумілим і положення ст. 55 Конституції, згідно з якою права і свободи людини захищає суд. Саме суд, як незалежний і безсторонній орган має оцінити адекватність тих чи інших правовідносин, які стали предметом його компетенції й прийняти об'єктивне рішення. З цього випливає, що метою правосуддя, його завданнями є всебічний, повний та об'єктивний розгляд і оцінка відповідних правовідносин, що є предметом його компетенції, та постановлення на основі цього законного судового рішення.

Отже, під інтересами правосуддя слід розуміти такі, існування яких безпосередньо пов'язане з виконанням судами своїх функцій.

Удосконалення правового поля України свідчить про здійснення державою певних кроків у напрямі приведення національного законодавства у відповідність із нормами законодавств

країн Європейського співтовариства. Тому, на наш погляд, важливим є аналіз тих ключових положень Конвенції, які сприяють або розкривають зміст поняття «інтереси правосуддя».

Стаття 6 Конвенції, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку судом, створеним відповідно до закону, багатоаспектна і містить у собі широкий спектр інтересів правосуддя. Говорячи про право на справедливий суд, слід зазначити, що у цьому випадку йдеться про законність судового провадження та обґрунтованість відповідного судового рішення.

Прикладом розуміння інтересів правосуддя у питаннях додержання презумпції невинуватості є рішення від 21 вересня 2006 р. у справі «Грabcук проти України»³, де у п. 42 Європейський суд зазначив: «...Практика Суду встановлює, що презумпція невинуватості порушена, якщо твердження посадової особи щодо особи, обвинуваченої у вчиненні злочину, відображає думку, що особа винна, коли цього не було встановлено відповідно до закону...».

Аналізуючи конкретні обставини цієї справи, Європейський суд дійшов висновку, що «...оголошення підозр стосовно невинуватості обвинуваченого є припустимим, доки, в результаті закінчення кримінальних проваджень, не було винесено рішення по суті справи. Суд зазначає, що у цій справі рішення про закриття кримінальної справи проти заявниці були сформульовані у термінах, які не залишають сумніву щодо погляду на те, що заявниця вчинила злочин. Зокрема, у рішенні від 4 грудня 2000 р. (див. п. 17) слідчий використав слова: «в діях [заявниці] є склад злочину» та «моменту, коли [заявниця] вчинила злочин», а Володимир-Волинський суд зазначив, що в діяннях заявниці «вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 167 Кримінального кодексу України». Провадження у Володимир-Волинському районному суді, результатом якого стало рішення від 26 квітня 2001 р. (див. п. 19), не було кримінальним за суттю, і йому не вистачало ключових елементів, які зазвичай характеризують судові кримінальні провадження. За цих обставин Суд вважає, що мотиви, використані слідчим та Володимир-Волинським судом, становлять порушення презумпції невинуватості».

Стосовно останньої слід зазначити, що вона діє на різних стадіях кримінального процесу до набрання законної сили обвинувальним

вироком суду. З огляду на зазначене, питання, які має вирішувати суд під час досудового слідства у порядку судового контролю, потребують обережного підходу, за якого суд не вправі висловлювати оцінку тим із них, які повинен вирішувати під час розгляду кримінальної справи по суті.

Судова практика у цих питаннях сформована відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 4 «Про практику застосування судами України запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строку тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» (далі — постанова від 25 квітня 2003 р. № 4). Важливим питанням, на яке звернули увагу судді, стало окреслення предмета судового дослідження й висловлення правової позиції лише щодо нього, без тих питань, які суд має вирішувати під час розгляду справи по суті.

Правова позиція судді, яка стосується суті кримінальної справи (правильність кваліфікації дій особи, ступінь її винуватості у вчиненні інкримінованого їй злочину та ін.), повинна бути викладена тільки у відповідному процесуальному документі, яким завершується розгляд справи — у вирокі чи у відповідній постанові про закриття справи

Так само Верховний Суд України звернув увагу судів і на предмет судового дослідження при вирішенні ними питань про проведення огляду, обшуку та виїмки з житла чи іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку тощо.

Аналогічна позиція міститься також у ст. 236⁸ Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі — КПК 1960 р.), яка регламентує розгляд судом скарг на постанови органів досудового слідства про порушення кримінальної справи. Отже, правова позиція судді, яка стосується суті кримінальної справи (правильність кваліфікації дій особи, ступінь її винуватості у вчиненні інкримінованого їй злочину та ін.), повинна бути викладена тільки у відповідному процесуальному документі, яким завершується розгляд справи, — у вирокі чи у відповідній постанові про закриття справи.

В іншому випадку Верховний Суд України, переглядаючи судові рішення у порядку виключного провадження у кримінальній справі щодо М.В. і М.М.⁴, скасував постановлені у ній судові рішення через порушення судом норми ст. 54 КПК 1960 р.

³ Див.: Сайт Міністерства юстиції України // <http://www.minjust.gov.ua/19612>

⁴ Див.: Наряд переведень Верховного Суду України у порядку виключного провадження за 2012 р., № 5-40п12.

Обставини, за яких Верховний Суд України дійшов такого висновку, полягали у тому, що суд під час першого розгляду кримінальної справи щодо цих осіб виніс постанову про направлення справи на додаткове розслідування і висловив при цьому певним чином свою правову позицію, а при судовому розгляді цієї справи після повернення її до суду розглянув її, незважаючи на клопотання підсудного Н. про відвід судді. Суд мотивував своє рішення тим, що такий розгляд справи не заборонено законом, оскільки у ст. 54 КПК 1960 р. не вказано такі підстави для відводу судді, як вирішення питання про направлення справи на додаткове розслідування.

Інтереси правосуддя можуть виявитися на різних стадіях кримінального судочинства. Вони поширюються і на справедливий судовий розгляд, і на презумпцію невинуватості, і на додержання балансу інтересів. Питання забезпечення права на захист також стосується інтересів правосуддя. Обставина, що інтереси правосуддя у Конвенції вказані у тих випадках, коли гласний судовий розгляд може зазнати обмеження, жодним чином не орієнтує на вузькість тлумачення поняття «інтереси правосуддя»

Верховний Суд України за результатами перегляду цієї справи прийняв рішення про скасування постановлених у ній судових рішень із направленням справи на новий судовий розгляд, оскільки, як зазначено у його рішенні, суд першої інстанції не приділив достатньо уваги заявленому клопотанню про відвід судді.

Актуальність судових рішень, переглянутих Верховним Судом України, полягає у визнанні того, що питання відводу судді було вирішено без урахування інтересів правосуддя. Якщо детальніше проаналізувати цю ситуацію, то очевидно, що коли суд (суддя), у провадженні якого перебуває справа, не може вирішити її по суті та вживає певних заходів для усунення труднощів, які заважають йому у цьому, він повинен дуже обережно поставитись не тільки до застосування того чи іншого засобу процесуального впливу, але й обережно викладати відповідну аргументацію.

Отже, вчинення судом (суддею) тих чи інших процесуальних дій, пов'язаних із розглядом справи і здійсненням правосуддя, має відбуватись із врахуванням мети правосуддя. І саме це становить інтереси правосуддя.

Опинившись у ситуації, коли національний закон не дає чітких, імперативних вказівок щодо подальших дій, на нашу думку, слід виходити саме з мети здійснення правосуддя й зазначати відповідні інтереси правосуддя з її врахуванням.

Стаття 54 КПК 1960 р. побудована так, що поряд із безумовними підставами для відводу судді вона містить посилання й на інші підстави, які можуть викликати сумнів у його об'єктивності (п. 4 ч. 1). Така позиція законодавця, на наш погляд, логічна з точки зору підходів. У дійсності ж, передбачити кожну ситуацію, яка б давала підстави для однозначного висновку, мабуть, неможливо. Закон у такому виді був би спотворений зайвою казуїстикою. Саме тому він і зобов'язує досліджувати відповідні обставини комплексно, всебічно і з урахуванням цього приходити до висновку — чи можна забезпечити мету правосуддя, прийнявши відповідне рішення, і чи не викличе

сам факт прийняття суддею такого рішення сумнівів у його об'єктивності. За наявності обґрунтованого сумніву в об'єктивності судді необхідно найретельніше досліджувати питання — чи зможе він, розглядаючи справу, забезпечити всебічний, повний і об'єктивний її розгляд?

Інтереси правосуддя можуть виявитися на різних стадіях кримінального судочинства. Вони поширюються і на справедливий судовий розгляд, і на презумпцію невинуватості, і на додержання балансу інтересів. Питання забезпечення права на захист також стосується інтересів правосуддя. Обставина, що інтереси правосуддя у Конвенції вказані у тих випадках, коли гласний судовий розгляд може зазнати обмеження, жодним чином не орієнтує на вузькість тлумачення поняття «інтереси правосуддя».

Отже, іншою складовою, що гарантує право на справедливий суд, є процесуальні гарантії забезпечення права особи на захист.

Забезпечення особі права на захист від кримінального переслідування — це одне із ключових, хоч і не абсолютних, прав людини. Завдяки його здійсненню на практиці реалізується також і принцип змагальності у кримінальному судочинстві. Проте у вітчизняному законодавстві реалізація цього права хоч і відтворена у відповідних законах, але на практиці відповідні законодавчі приписи реалізуються не завжди належним чином або є неповними щодо регулювання відповідних питань. Унаочнюють це програні Україною справи, в яких Європейський суд констатував порушення норм Конвенції через незабезпечення чи неналежне забезпечення цього права, особливо у справах про тяжкі чи особливо тяжкі злочини. Чи можна у такому випадку говорити, що цей аспект зачіпає інтереси

правосуддя? Безумовно, оскільки завданням суду є всебічний, повний і об'єктивний розгляд справи, проведений із додержанням відповідних процедур, забезпеченням відповідних процесуальних прав і можливостей їх реалізації. Крім того, про об'єктивність і всебічність судового розгляду справи важко вести мову в тих випадках, коли, наприклад, не було забезпечено право особи на захист, неналежно мотивовано обвинувальний вирок, не надано належної оцінки тим із доказів, які суд покладає в основу обвинувачення, які були одержані в ході досудового слідства, суд не відреагував на відповідні заяви з боку захисту щодо наявності порушень, допущених органами досудового слідства під час збирання доказів тощо.

Інший аспект розглядуваної проблеми — це реальні гарантії реалізації права на захист. Ідеться про осіб, які вправі здійснювати захист у кримінальних справах.

Якщо проаналізувати КПК 1960 р. та порівняти деякі його положення з відповідними із КПК 2012 р., то стає зрозумілим, що на сьогоднішній день проблема забезпечення конституційного права на захист у вітчизняному законодавстві не тільки не вирішена, а й, певною мірою, загострена.

У рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) Конституційний Суд України зазначив, що правову допомогу у кримінальних справах можуть здійснювати також і фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання юридичної допомоги. На підставі цього рішення ст. 44 КПК 1960 р. згідно із Законом від 21 червня 2001 р. № 2533-III «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» зазнала відповідних змін, згідно з якими право на надання правової допомоги мають також фахівці в галузі права, які за законом мають право на надання юридичної допомоги. Таке формулювання та перенесене без змін до ст. 44 КПК 1960 р. призвело до появи великої кількості випадків, коли суд повинен був вирішувати питання про допуск у якості захисника фахівця в галузі права. Відповідна судова практика та думки суддів із цього приводу не були однозначними. Певною мірою вирішити цю проблему вдалося, коли Пленум Верховного

Суду України 24 жовтня 2003 р. прийняв постанову № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві». Так, у п. 8 зазначеної постанови Пленум визнав правильною практику тих судів, які за відсутності спеціального закону не допускають фахівців у галузі права до здійснення захисту в кримінальних справах.

Ця проблема так і не була належно вирішена на законодавчому рівні. Навіть у рішенні від 24 листопада 2011 р., прийнятому у справі «Загородній проти України»⁵, Європейський суд визнав порушення п. 1 та підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки право заявника на вільний вибір захисника було обмежено у спосіб, несумісний із вимогами вказаних положень. Із огляду на те, що, не вирішивши протягом тривалого періоду питання щодо обмеження вибору захисника, держава створила ситуацію, несумісну з принципом юридичної визначеності.

Із прийняттям КПК 2012 р. ситуація щодо цього питання виправлена не була. Навіть у ст. 45 КПК 2012 р. про фахівців у галузі права взагалі не згадано. Враховуючи, що процесуальна діяльність має відбуватися у відповідних, окреслених законом рамках, при тлумаченні цієї норми у КПК 2012 р. можна зробити висновок, що законодавець вирішив проблему досить радикальним способом — істотно обмежив коло осіб, які вправі здійснювати захист у кримінальних справах.

Європейський суд у п. 30 рішення від 12 лютого 1985 р. у справі «Колоцца проти Італії»⁶ зазначив, що «...держави-учасники користуються широким розсудом, що стосується вибору заходів, розрахованих на забезпечення відповідності їх правових систем вимогам п. 1 ст. 6 Конвенції.

Завданнями Суду не передбачено зобов'язувати держави вживати такі заходи, він лише визначає, чи було досягнуто результат, передбачений Конвенцією. Для цього наявні у внутрішньому законодавстві заходи мають бути ефективними».

У цьому випадку йдеться не про критику відповідних положень законодавства, а про спробу оцінити ефективність наявних у національному законодавстві заходів.

Можна простежити логіку законодавця щодо забезпечення належного й ефективного захисту прав і свобод людини. Він стверджує, що адвокат із відповідним посвідченням, яке він отримав,

⁵ Див.: Сайт Міністерства юстиції України // <http://www.minjust.gov.ua/19612>

⁶ Див.: Європейський Суд по правам человека. Избранные решения. — В 2 т. — М., 2000. — Т. 1. — С. 495 (Тут і далі — переклад автора).

склавши відповідний кваліфікаційний іспит, реалізує собою певну гарантію належного та якісного захисту в кримінальних справах. Проте такий підхід, на нашу думку, не призведе до підвищення якості захисту в кримінальних справах і забезпечення належної процесуальної поведінки у кримінальному судочинстві. У чинному процесуальному законодавстві передбачено достатньо засобів впливу на учасників процесу з метою забезпечення їхньої належної процесуальної поведінки. Тому призначення захисниками тільки адвокатів не вирішить проблеми якості захисту в кримінальній справі. Слід також враховувати, що відносини між захисником і підзахисним мають у своїй основі цивільно-правову складову — договір про надання послуг. Неналежна процесуальна поведінка захисника повинна отримувати відповідне реагування як із боку суду, який розглядає справу, так і з боку підзахисного (щодо якості захисту).

Подібна позиція законодавця нівелює гарантоване ст. 59 Конституції право *вільного вибору* захисника. Адже коло осіб, які вправі здійснювати захист, обмежено законодавцем, а, враховуючи, що питання якості захисту повинні бути предметом обговорення сторін і результатом їхньої взаємної довіри, це коло обмежено невинувато.

Оскільки одна з функцій правосуддя — правозахисна, то захист прав сторін у кримінальному процесі при здійсненні правосуддя набуває принципового значення з точки зору законності цього процесу. Захист прав потерпілого не повинен відбуватися за рахунок обмеження захисту прав обвинуваченого, так само і навпаки. У протилежному випадку принцип рівності сторін до певної міри стає фікцією

Отже, зазначене питання потребує інших концептуальних вирішень, ніж ті, що запропоновані у КПК 2012 р. та відповідному чинному законодавстві.

Поняття «баланс інтересів», як складова частина поняття «інтереси правосуддя», містить у собі певну полярність. Йдеться про контроль над злочинністю і про права та свободи окремої людини, яка потрапила до сфери кримінального судочинства. На необхідності пошуку такого балансу між імперативністю й диспозитивністю наголошував В.Т. Маляренко. Він, зокрема, зазначав, що «...небезпечно як переоцінювати важливість та непорушність прав і свобод людини, так і недооцінювати їх. Права й свободи та їх обмеження мають бути у певних розумних межах і збалансованими...» та «...необхідно

шукати баланс між двома цінностями — правами людини і ступенем контролю над злочинністю, тобто знаходити оптимальне співвідношення між публічністю і диспозитивністю...»⁷.

На нашу думку, слід погодитися з тим, що необхідність пошуку такого балансу в нашій країні існує. «Правова захищеність, юридичні гарантії» — це поняття, які повинні бути конкретними і з реальним змістом. При цьому запорукою ефективного пошуку такого балансу має бути правильне розуміння кількох положень.

Оскільки одна з функцій правосуддя — правозахисна, то захист прав сторін у кримінальному процесі при здійсненні правосуддя набуває принципового значення з точки зору законності цього процесу. Захист прав потерпілого не повинен відбуватися за рахунок обмеження захисту прав обвинуваченого, так само і навпаки. У протилежному випадку принцип рівності сторін до певної міри стає фікцією.

Друге впливає з першого. Правова захищеність (юридичні гарантії) з урахуванням статусу стосується як потерпілого, так і обвинуваченого. Статус цих учасників кримінального провадження відіграє вирішальну роль у цьому питанні, оскільки йдеться про юридичні гарантії відновлення суспільних правовідносин, відшкодування шкоди потерпілому внаслідок злочину з одного боку і такі самі гарантії неможливості свавільного кримінального переслідування, неможливості одержання доказів злочинним шляхом, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, з іншого.

Досліджуючи практику Європейського суду, можна зробити висновки, що саме у цій площині міжнародна судова установа оперує поняттям «баланс інтересів».

Щодо питань обмеження права на публічний, гласний судовий розгляд кримінальної справи з урахуванням балансу відповідних інтересів цікавими є рішення Європейського суду. Так, у рішенні від 10 грудня 2009 р. у справі «Шагін проти України» Європейський суд визнав, що мало місце порушення норм ст. 6 Конвенції, зокрема у питанні забезпечення прозорого і відкритого судового розгляду кримінальної справи⁸.

Оцінюючи зазначені обставини, Європейський суд наголосив, що «...забезпечення відкритості судового розгляду становить

⁷ Маляренко В.Т. Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення. — Вісник Верховного Суду України. — № 7. — 2004. — С. 2—11.

⁸ Див.: Сайт Міністерства юстиції України // <http://www.minjust.gov.ua/19612>

основоположний принцип, закріплений у п. 1 ст. 6. Такий публічний характер судового розгляду гарантує сторонам у справі, що правосуддя не здійснюватиметься таємно, без публічного контролю; це також один із засобів підтримання довіри до судів. Здійснення правосуддя і, зокрема, судовий процес набувають легітимності завдяки гласності. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, гласність, таким чином, сприяє реалізації мети п. 1 ст. 6, а саме — справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним із основоположних принципів демократичного суспільства у значенні Конвенції» (див. рішення від 4 грудня 2008 р. у справі «Белашев проти Росії» (*Belashev v. Russia*), № 28617/03, п. 79).

Вирішення питання про відкритий чи закритий судовий розгляд завжди повинно відбуватися із врахуванням необхідності додержання відповідних прав осіб, інтересів органів досудового слідства та необхідності забезпечення відкритого, гласного та прозорого судового розгляду справи, особливо у тих випадках, коли справа набуває суспільної значущості й актуальності

Водночас Європейський суд зазначив, що існують винятки з вимоги забезпечення відкритості судового розгляду. Це впливає з тексту п. 1 ст. 6, який передбачає, що «преса і громадськість можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах ... національної безпеки в демократичному суспільстві, ... або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя». Отже, згідно зі ст. 6 іноді може бути необхідним обмеження відкритості й публічності процесу для забезпечення безпеки свідків чи нерозголошення відомостей про них або навпаки — необхідним сприяти вільному обміну інформацією та думками при здійсненні судочинства (див. рішення у справі «Б. і П. проти Сполученого Королівства» (*B. and P. v. the United Kingdom*), № 36 337/97 і № 35974/97, п. 37, ECHR 2001-III).

Ураховуючи характер і зміст обвинувачень, пред'явлених заявникові та іншим підсудним, а також широке висвітлення в засобах масової інформації судового процесу в цій кримінальній справі, Європейський суд визнав, що справа була надзвичайно значущою для громадськості.

Аргументи суду першої інстанції щодо проведення закритого судового розгляду справи (посилання на необхідність не допустити розголошення показань свідків і потерпілих та загальне посилення на безпеку учасників процесу) не були визнані

Європейським судом як підстави, які могли б виправдовувати позбавлення громадськості можливості бути присутньою протягом усього процесу в суді першої інстанції.

Отже, очевидним є те, що Європейський суд визнав факт порушення балансу відповідних інтересів — тих, що стосуються обмеження гласного і відкритого судового розгляду та необхідності забезпечення гласного і відкритого судового розгляду. Вирішення питання про відкритий чи закритий судовий розгляд завжди повинно відбуватися із врахуванням необхідності додержання відповідних прав осіб, інтересів органів досудового слідства та необхідності забезпечення відкритого, гласного та прозорого судового розгляду справи, особливо у тих випадках, коли справа набуває суспільної значущості й актуальності.

Інший, складніший приклад тлумачення балансу інтересів міститься у рішенні від 7 липня 1989 р. Європейського суду у справі «Серінг проти Сполученого Королівства»⁹.

У цій справі міністр юстиції Великобританії за результатами розгляду запиту зі Сполучених Штатів Америки прийняв рішення про екстрадицію Йенса Серінга до штату Вірджинія, де мала розглядатися кримінальна справа за обвинуваченням Серінга в умисному вбивстві кількох осіб із особливою жорстокістю. Заявник подав скаргу до Комісії з прав людини, в якій стверджував, що виконання цього запиту призведе до порушення ст. 3 Конвенції, оскільки його буде піддано нелюдському покаранню (засуджено до смертної кари); крім того, він зазнає тортур, змістом яких буде відчуження «синдрому камери смертників».

Як відзначив Європейський суд у п. 86 цього рішення, «...при визначенні меж застосування Конвенції і ст. 3, не можна ігнорувати мету екстрадиції, яка полягає у тому, щоб злочинець, який приховується від правосуддя, не зміг ухилитися від правосуддя».

Зазначений приклад цікавий тим, що у ньому йдеться про припущення заявника (Серінга) про можливі наслідки видачі його США. Тому, обґрунтовуючи необхідність розгляду цієї справи, Європейський суд у п. 90 рішення вказав, що «...органи Конвенції не вирішують питань про існування чи навпаки, відсутність можливих, а не реальних порушень Конвенції. Однак у тих випадках, коли заявник стверджує, що рішення

⁹ Див.: Європейський суд по правам человека. Избранные решения. — В 2 т. — М., 2000. — Т. 2. — С. 637—656.

про його екстрадицію призведе до порушення ст. 3 через передбачувані наслідки у країні, що зробила запит на видачу, необхідним є відхід від цього принципу, через серйозний і невідворотний характер шкоди».

Необхідність у додержанні балансу інтересів може виникати на різних стадіях кримінального провадження. Це можливо як на стадії судового розгляду, так і під час вирішення питань, пов'язаних із обмеженням конституційних прав громадян, що відбувається за рішенням суду.

Сутність судового контролю за питаннями, вирішення яких може обмежити права і свободи громадян, насамперед полягає у всебічному, об'єктивному дослідженні необхідності застосування таких обмежень, зважуванні балансу інтересів

Водночас Європейський суд дійшов висновку, що виконання Сполученим Королівством запиту про видачу Серінга США становило б порушення ст. 3 Конвенції через «...значну тривалість перебування у камері смертників в екстремальних умовах, у стані постійної та наростаючої пригніченості в очікуванні виконання смертного вироку, а також враховуючи особисті обставини заявника, зокрема, його вік і психічний стан у момент вчинення злочину, видача заявника США означала б для нього реальний ризик бути підданим поведінню, яке перевищує межі, встановлені у ст. 3». З іншого боку Європейський суд відзначив, що у цій ситуації досягнення правомірної мети екстрадиції можна досягти іншими засобами, які не потягнуть за собою страждань такої виключної сили і тривалості.

Думка судді Європейського суду Де Мейера із цього приводу сформульована більш радикально: «Коли йдеться про право на життя, жодна держава, до якої звернулися із запитом про видачу, не вправі допустити, щоб країна запиту вчинила такі дії, які країна видачі не має права вчинити»¹⁰.

Необхідність у додержанні балансу інтересів може виникати на різних стадіях кримінального провадження. Це можливо як на стадії судового розгляду, так і під час вирішення питань, пов'язаних із обмеженням конституційних прав громадян, що відбувається за рішенням суду.

Сутність судового контролю за питаннями, вирішення яких може обмежити права і свободи громадян, насамперед полягає у всебічному, об'єктивному дослідженні необхідності застосування таких обмежень, зважуванні балансу інтересів.

Пленум Верховного Суду України у постанові від 25 квітня 2003 р. № 4 звернув увагу судів на необхідність додержання норм процесуального законодавства, яке регулює порядок обрання запобіжного заходу у виді взяття під варту чи

при тимчасовому затриманні особи. Так, судам було надано роз'яснення щодо предмета судового дослідження при вирішенні цього питання.

У рішенні від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»¹¹ Європейський суд зазначив, що зміна судом обраного заявнику запобіжного заходу з підписки про невиїзд на взяття під варту, з підстав тяжкості обвинувачень, ризику ухилення заявника від слідства і ризику впливу на свідків (див. п. 98). Жодна з цих підстав не видається належною. Тяжкість обвинувачень суттєво не змінилася, тому що 30 листопада 2006 р. відбулася лише перекваліфікація дій, у вчиненні яких підозрювали заявника, оскільки жодних нових фактів чи обставин не було виявлено. Щодо ризику ухилення від слідства, то ані прокурор, ані суди не навели прикладів поведінки заявника під час його перебування на підписці про невиїзд, яка могла б свідчити про існування такого ризику. Отже, заявлені свідками побоювання за свою безпеку, як вбачається з матеріалів справи, виникли лише через відчуття, що за ними хтось стежить, і не ґрунтувалися на доказах причетності до цього заявника. Проте суди не дослідили доводи заявника на користь його звільнення під час провадження (через поганий стан здоров'я, сімейні та особисті обставини), хоча всі вони були підтвержені документально.

Із огляду на зазначене Європейський суд визнав, що за обставин цієї справи національні органи не надали всебічного обґрунтування рішення про позбавлення заявника свободи з 18 по 21 грудня 2006 р., і тому його можна вважати свавільним.

Зазначені приклади свідчать про виняткову складність розуміння застосування поняття «баланс інтересів». Європейський суд — це міжнародна судова установа, яка вправі тлумачити норми Конвенції, а рішення Європейського суду мають прецедентний характер. Межі дослідження Європейським судом питань додержання норм Конвенції ширші та, як свідчить приклад у справі Серінга, включають і певне прогнозування поведінки держав у особі відповідних органів.

¹⁰ Зазнач. праця. — С. 657.

¹¹ Див.: Сайт Міністерства юстиції України // <http://www.minjust.gov.ua/19612>

Звичайно, національний суд розглядає кримінальну справу або вирішує питання, пов'язані із тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини у певних, установлених законом, межах пред'явленого обвинувачення чи предмета судового дослідження при вирішенні відповідних питань. Проте орієнтиром у цьому є те, що коли перед судом постає питання співвідношення інтересів, вирішувати його слід обережно, всебічно вивчивши обставини справи, особу винного, а також дослідивши — чи можливо досягти відповідної мети іншими способами, змістом яких буде мінімізація втручання у реалізацію людиною своїх прав і свобод.

Правосуддя нерозривно пов'язане із правосвідомістю. Від того, наскільки носій судової влади розуміє право, відчуває необхідність пошуку оптимальних шляхів вирішення правових конфліктів, значною мірою залежить якість правосуддя, його відповідність праву. Коло інтересів правосуддя при цьому також формується з урахуванням правосвідомості суб'єкта правосуддя

Слід також вказати на проблему тлумачення законодавства у процесі правозастосування. Адже правосуддя, як складова юридичної діяльності, специфічно відрізняється тим, що: 1) саме суд є тим правозастосовним органом, рішенням якого вирішується правовий конфлікт; 2) судові рішення обов'язкові до виконання, а його невиконання тягне за собою юридичну відповідальність тощо. Тому виникає запитання, чи ефективно те правове поле, в якому суд здійснює свою діяльність?

На нашу думку, мірилом такої ефективності є, зокрема, повнота й логічна узгодженість понятійного апарату законодавства та наявність чітких механізмів реалізації правових норм на практиці.

Поставлене питання також потребує детального дослідження, проте важливою в контексті змісту цієї статті є саме постановка проблеми. Питання понятійного апарату

в Україні — предмет вивчення як учених лінгвістів, так і юристів¹². О.Ф. Скакун під час міжнародної наукової конференції, присвяченої актуальним питанням правової науки, що проходила 13—14 грудня 2002 р. у Харкові, проаналізувала ті з них, що стосуються термінології законодавства. Таким чином проблеми правозастосування в Україні нерідко пов'язані із недоліками відповідного понятійного апарату законодавства. Часто ті чи інші поняття, вживані у Кримінальному кодексі України, роз'яснювалися у постановах Пленуму Верховного Суду України. Позитивно відзначаючи таку роботу, слід визнати, що недоліки понятійного апарату вітчизня-

ного законодавства носять системний характер. Тому їх подолання потребує й відповідних заходів, передусім на законодавчому рівні.

Правосуддя нерозривно пов'язане із правосвідомістю. Від того, наскільки носій судової влади розуміє право, відчуває необхідність пошуку оптимальних шляхів вирішення правових конфліктів, значною мірою залежить якість правосуддя, його відповідність праву. Коло інтересів правосуддя при цьому також формується з урахуванням правосвідомості суб'єкта правосуддя.

Суду належить одне з ключових місць у системі суспільних цінностей, оскільки він виступає як гарант забезпечення громадян від можливих проявів свавілля органів державної влади, так і гарант відновлення й подальшого розвитку суспільних правовідносин, і, певною мірою, фактором умиротворення суспільства, особливо у випадках, коли йдеться про кримінальні злочини. Тому принципового, стратегічного значення набуває напрацювання таких орієнтирів, за яких діяльність суду повністю відповідатиме як світовим правовим стандартам, так і відповідним потребам суспільного життя.

¹² Див., напр.: Троостюк З. А. Понятійний апарат особливої частини Кримінального кодексу України. — К., 2003. — С. 3—138.